

УКРАЇНЦІ НА КУБАНІ ТА СТАВРОПОЛЬЩИНІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

У статті стисло подано історію появи та розселення українців на теренах Кубані та Ставропольщини. Охарактеризовано військові утворення, у яких чільне місце посідали українці, Чорноморське, Кавказьке лінійне та Кубанське козацькі війська. Коротко висвітлено питання культурного життя української громади у XIX – на початку XX ст.

За Рудницьким, "граница преобладающей украинской колонизации начинается с дельты Дуная до Тирасполя, вдоль Днестра, возле Черновиц доходит до Прута, затем на юг до Кимполонга, далее на Сыгет (Сигіт), Мункач (Мукачів), Унгвар (Ужгород), Уйгель (Вугель), Пряшев (Пряшів), за коліно р. Попрада, далее на г. Грибов (Грибів), Ясла, Санок (Сянік), Дынов (Динів), Перемышль, Ярослав, Белограй (Білограй), Замостье (Замосте), Люблин, Седлец, Бельск (Більськ), возле Пружан через Выгоновское озеро, далее рр. Цною и Припятью до Днепра, возле Новозыбкова и Мглина, Севска, Путивля, Белгорода (Білгорода), Корочи, Старого Оскола, Острогжска, Новохоперска, вдоль Хопра, а от места впадения его в Дон – до устья Донца, затем полукруглым изгибом, минуя Ставрополь, захватывает поречье средней Кумы, поворачивает на Пятигорск, Лабинск, Майкоп – Черное море"¹.

До територій, розташованих за межами України і тісно пов'язаних з українським етносом, історією і культурою українського народу, належить насамперед Кубань. Вона займає західну частину Степового Передкавказзя та прилегле до неї Кавказьке передгір'я і Кавказькі гори, а на заході також їх південний схил (Чорноморське узбережжя). Як адміністративно-політична одиниця Кубань постала тільки у 1860 р., після об'єднання території Чорноморських козаків (Чорномор'я) зі східною частиною Кубані та Закубанням. У 1896 р. від Кубані відокремлено узбережжя Чорного моря і створено з нього окрему Чорноморську губернію. Сучасна Кубань – це переважно територія Краснодарського краю та двох автономних утворень – Карачаєво-Черкесії та Адигеї.

Відомо, що після зруйнування Запорізької Січі козаків

було розпущено. Зважаючи на загострення відносин між Росією та Туреччиною, царський уряд на початку 1787 р. організує із запорожців так зване Військо Вірних Козаків, формувати яке доручено О. В. Суворову². Запорожці брали активну участь у російсько-турецькій війні. У 1788 р. Військо перейменовано у Чорноморське Козацьке Військо; козаків із родинами почали переселяти в південну частину межиріччя Дністра і Південного Бугу (з центром в м. Слободзеї).

З політичних міркувань (близькість Задунайської Січі, центральної частини України), а також з метою залюднення земель Прикубання Катериною II 30 липня 1792 р. видано указ, яким визначаються землі для осідлості Чорноморського війська: "В воздание таковых сего войска заслуг Всемиловейше пожаловали Мы оному в вечное владение состоящий в области Таврической остров Фанагорию, с землею между рекою Кубань и Азовского моря лежащего и простирающегося от Фанагории к морю до Ейского городка, по реке же приближающегося к устью Лабы"³.

Згідно з виданим 2 липня 1792 р. царським указом Чорноморська козацька флотилія мала негайно вирушити на Тамань. За дорученням коша полковник Сава Білий спорядив 50 байдаків в Акермані і дістався Очакова, де деякі з них полагодили – і далі на місце призначення. Слідом рушило 600 піших козаків під орудою полковника Кордовського. 2 вересня того самого року кошовий Захар (Харко) Чепіг вирушив з двома тисячами вершників зі Слободзеї. Переселенням козацьких родин займався Антін Головатий, і оскільки тут клопоту було набагато більше, рушили в дорогу лише 26 квітня 1793 р.

Чорноморці заснували 42 курені (пізніше присвоєно царським урядом назву – станиця), які, крім Березанського та Катеринівського, дістали такі самі назви, як і в Запорожжі; вони були поділені на чотири (пізніше три) округи. 1794 р. засновано м. Катеринодар (тепер Краснодар), з куренями для самотніх. Разом з родинами на Кубань переселилось майже 25000 чорноморців⁴. Їхнім обов'язком була військова служба, зокрема оборона так званої Чорноморської оборонної лінії, яка простяглася вздовж р. Кубані від її гирла вгору до гирла р. Лаби і становила кордон з горцями, головним чином черкесами.

На новому місці чорноморці через нездоровий клімат і хвороби, а також численні сутички та бої з горцями зазнавали великих втрат. У лютому 1796 р. за наказом російського

уряду два полки чорноморців вирушили на війну з Персією, звідки, втративши майже половину свого складу, повернулись навесні наступного року.

В подальшому людність на Кубані зростала за рахунок переважно козаків як з колишньої Гетьманщини, так і з Слобожанщини, а також колишніх запорожців та селян-утікачів, яких приписували до козаків. Так, в 1809–1811 рр. на Чорноморщині поселено 41 тис. козаків, 1821–1825 рр. – понад 48 тис., 1848–1850 рр. – близько 16 тис., головним чином українців. У 1861 р. на Чорноморщині жило 189 тис. чоловік, у тому числі лише 5000 невійськових⁵. Переважанням чоловічого населення зумовлено примусове переселення царським урядом на Кубань у 1832 р. кількох тисяч дівчат з Лівобережної України⁶.

Продовженням (на схід) Чорноморської лінії була так звана Стара лінія, яку створювали полки Кубанський (з донцівстаровірів), Кавказький (козаки з Катеринославщини), Хоперський (з українців Воронежчини) та інші військові з'єднання; на початку ХІХ ст. чисельність населення цієї частини Кубані досягла 25 тис. У 1832 р. різні козацькі війська і вищезгадані полки об'єднано в Кавказьке Козацьке Лінійне Військо, яке доповнювалось (переважно у 1831–1834 рр.) українськими козаками з Лівобережжя й Дону, а також селянами, переважно українцями.

На підставі Андріанопольського миру з Туреччиною (1829 р.) Росії відійшло все Чорноморське узбережжя від Анапи до Гагри, і тоді розгорнулася його колонізація українцями, в основному азовськими козаками, які, очолювані отаманом Й. Гладким, повернулися з Туреччини (1832 р.).

З 1861 р. на опорожніле (після переселення підкорених черкесів до Туреччини) Закубання стали переселятись козаки-чорноморці (по жеребках), лінійці, азовські та українські селяни – разом 85 тис. осіб. Населення стало інтенсивно зростати з 1868 р., коли стало дозволено набувати землю також невійськовим: упродовж 15 років на Кубань переселилося майже 250 тис. селян, переважно українців. До 1870 р. прийшли здебільшого записувались у козаки, однак у 1870 р. царський уряд наклав на це заборону. Таким чином, коло козаків замкнулось, і їхній відсоток порівняно з некозацьким населенням постійно зменшувався, бо воно й надалі напливало через аграрне перенаселення України і російських чорноземних губерній.

1860 р. Чорноморське Козацьке Військо об'єднано з Кав-

казьким Козацьким Лінійним Військом і дістало назву Кубанського. Того ж року змінено й форму цього формування. Але реорганізації не затьмарили козацької пам'яті, навіть військова верхівка не відшуралася рідних звичаїв і мови. Наказний кошовий отаман Яків Кухаренко став відомим українським письменником, збирав народні пісні, думи, прислів'я, загадки і уклав збірник етнографічних кубанських матеріалів. Тривалий час він приятелював з Тарасом Шевченком – навіть у важкі для поета часи. Не випадково Т. Г. Шевченко присвятив йому поему "Москалева криниця".

Напередодні революції козаки становили 42,9% населення, горці – 7%, а решту – некозаки, так звані городовики. Козаки жили великими станицями (від 5 до 20 тис. осіб і більше), мали свою станичну самоуправу. Їм належало 79% всієї землі (6,8 млн дес. з 8,7 млн)⁷. Землеволодіння було організоване за традиціями Війська Запорізького.

З самого початку переселення Чорноморського Війська на Кубань царат вів систематичну політику обмеження прав козацтва, боротьбу з його запорозькими традиціями, провадив русифікацію. Вже 1794 р. було заборонено скликати Військову Раду, вибирати старшину і власний суд; наказних отаманів з 1855 р. призначали переважно з російських генералів, лише останній перед революцією отаман генерал М. Бабич походив із зрусифікованих козаків Кубані. Близько 1 млн. десятин землі було відібрано від козацтва та роздано переважно вищим російським урядовцям і старшинам. З метою русифікації об'єднано чисте Чорноморське Військо з мішаним лінійним. Щоб вберегти кубанських козаків від українського впливу, їх посиляли нести військову службу на окраїні Російської Імперії (зокрема, в Туркестан, Польщу, Закавказзя).

У перші роки поселення на Кубані козаки з-поміж себе вибирали священників і посилали їх на навчання та посвячення до єпископа у Феодосію. Пізніше уряд це заборонив і наказав призначати духовенство на Кубані спочатку ростовському, потім ставропольському єпископам, тому священниками тут ставали переважно росіяни. Не було ні власного єпископа, ні духовної семінарії.

Русифікація йшла й іншими шляхами. Так, на Кубані функціонували лише чотири учительські семінарії, тому частина вчителів походила з російських губерній. Не було навіть сільськогосподарської школи, не кажучи вже про вищу школу. В той самий час донське козацтво мало кадет-

ський корпус, військову школу, єпископа та духовну семінарію, судову палату, політехнічний інститут і кілька сільськогосподарських шкіл.

Однак попри все початкову освіту козацькі станиці поставили досить високо. Перед революцією в кожній з них діяли одно- та двокласні школи з бібліотеками, в деяких також середні школи (якими, однак, могла користуватись лише козацька верства), городовики по селах мали церковно-парафіяльні школи. Розвинулася споживча кооперація (три союзи – в Кубані, Армавірі, Катеринодарі), в якій брали участь усі верстви населення. Об'єднання станичних громад збудувало три залізничні колії, організувало експорт збіжжя за кордон тощо. Завдяки цим зусиллям Кубань стала передовою сільськогосподарською країною в Росії. Серед депутатів Державної Думи був і українець осавул Кіндрат Бардіж.

Однак український політичний рух на Кубані і її зв'язки з Україною не набрали великого розмаху. Деякі політичні зносини Кубані з Україною встановилися тільки з виникненням Революційної української партії (РУП). У Катеринодарі утворилася місцева громада РУП (пізніша назва – Чорноморська Громада), яку очолив Єрастов. Рятуючись від російських жандармів, на Кубань приїздили діячі РУП І. Ротар, С. Петлюра, П. Понятенко, Б. Мартос, А. Кучерявенко, П. Сулятицький, І. Івасюк та ін.

У Катеринодарі діяла українська книгарня (її організував засобами НТШ Ю. Тищенко-Сірий), влаштовувалися свята Т. Шевченка, подекуди ставились аматорські українські вистави; репертуар великого Кубанського військового хору, в якому найкращі співаки з Кубані відбували військову службу, був майже виключно український.

Перепис 1897 р. подає число осіб, записаних українцями, 908818, або 47,4% всього населення. Українці переважали в Єйському відділі – 73,9% населення, Темрюкському – 75,2%, Катеринодарському – 51,8%, становили значний відсоток у Кавказькому (45,7%), Майкопському (31,3%), Баталпашинському (27,1%), Лабінському (19,8%) повітах Кубанської губернії. У Чорноморській губернії на той час нараховувалось українців 9252 особи, або 16,1% населення (в Туапсинській окрузі – 26,8%, Новоросійській – 12,1%, Сочинській – 8,0%)⁸.

Серед чотирьох течій, що намітилися серед політично свідомого прошарку кубанців після революції 1917 р., була й проукраїнська, що бажала об'єднати Кубань з Україною

на федеративних засадах без зв'язку з Росією. Ця ідея поширилася серед української інтелігенції як з козаків, так і з городовиків.

У вересні Кубань була проголошена Республікою, пізніше названою Кубанський край у складі Російської Федерації. Головою першого кубанського уряду став українець Л. Бич.

У 1917–1920 роках стосунки між Кубанню і Українською державою були слабкими і спорадичними: поїздка представника Центральної Ради М. Галагана до Кубанської крайової Ради в грудні 1917 р., поїздки двох кубанських делегацій до Києва на переговори з гетьманом Скоропадським, контакт між кубанською і українською делегаціями на мирній конференції у Парижі тощо.

Щодо українізації Кубані. В галузі шкільництва вона зводилася до українізації невеликого числа початкових шкіл (про це дбало Кубанське українське товариство шкільної освіти, воно ж організувало в Катеринодарі курси для підготовки вчителів українських шкіл), видання українського букваря, відкриття двох середніх українських шкіл (на 151 учня), українізації вчительської семінарії в станиці Полтавській. З осені 1921 р. в цій станиці почав працювати український педтехнікум⁹. По станицях діяло близько 40 "Просвіт". З періодики спорадично виходили (з 1917 р. у Катеринодарі та Новоросійську) лише тижневики "Чорноморець" (всього шість випусків) і "Кубанська зоря" (близько десяти).

У 1924 р. адміністративна єдність Кубані була скасована, натомість утворено (на її місці) округи: Армавірська, Кубанська, Майкопська, Чорноморська, частини Донської і Терської (див. табл.).

На 1920-ті роки припадає часткова українізація шкільництва. В 1930–1931 рр. в більшості шкіл в українських районах було заведено вивчення української мови, в цих школах працювало чимало вчителів з України, серед них багато підозрюваних у "націоналізмі". При Кубанському педагогічному інституті утворено український відділ. У більшості районів з українським населенням виходили газети українською мовою (1930 р. – 20 районних і колгоспних газет, які випускалися чотири рази на декаду).

У культурно-мистецькому житті також відбувалися зміни. Хронологічно це має такий вигляд. 1921 р. у станиці Старо-Корсунській Краснодарського району створено об'єднання молодих українських письменників-кубанців. Видається машинописний журнал "Зоря". 1926–1928 рр. розпочалась діяльність ук-

Округи, міста, селища міського типу, райони	Усього населення, чоловік	Українців за національністю		Вважають українську мову рідною	
		чоловік	% усього населення	чоловік	% усього населення
Армавірська округа					
м. Армавір	74523	17630	23,7	2298	3,1
м. Баталпашинськ	19355	1743	9,0	105	0,54
м. Кропоткін	30984	10983	35,4	1375	4,4
сmt Лабінська	28831	8214	28,5	653	2,3
Армавірський р-н	71392	29256	41,0	7864	11,0
Баталпашинський "	41631	23885	57,4	604	1,5
Вознесенський "	54465	23325	42,8	5965	10,9
Григоріопольський "	39030	15267	39,1	6797	17,4
Кам'янобрідський "	38232	2527	6,5	710	1,8
Кропоткінський "	105858	33318	31,5	11637	11,0
Курганський "	48627	10681	22,0	1114	2,3
Лабінський "	47094	14874	31,6	1767	3,8
Невинно-Миський "	85228	43370	50,9	11896	14,0
Ново-Олександрівський "	49457	2860	5,8	524	1,1
Отрадненський "	78534	32762	41,7	4583	5,8
Петропавлівський "	52360	7292	13,9	490	0,94
Успенський р-н	61821	27139	43,9	16142	26,1
Кубанська округа					
м. Краснодар	161843	48511	30,2	8544	5,3
м. Гарячий Ключ	2175	760	27,2	386	13,8
м. Приморсько-Ахтарськ	11252	7253	64,2	3739	33,1
м. Темрюк	15860	4151	26,4	898	5,7
м. Тихорецьк	19147	3742	19,6	489	2,6
Абінський р-н	58946	43962	74,6	43377	73,6
Брюховецький "	82594	68352	82,8	60916	73,7
Горяче-Ключевський "	27429	18117	66,1	15230	55,6
Канівський "	54413	46001	84,6	46131	84,8
Коренівський "	117326	76201	65,0	59693	50,9
Краснодарський "	123027	103250	83,9	97536	79,3
Медведівський "	70474	57465	81,5	55427	78,6
Ново-Покровський "	72392	19187	26,5	14625	20,2
Павловський "	72962	60922	83,6	53921	74,0
Поповичівський "	78245	58181	74,4	53428	68,3
Приморсько-Ахтарський "	29064	23689	81,4	21498	73,9
Сіверський "	66452	42189	63,5	32671	49,1
Слов'янський "	130991	90555	69,1	68203	52,1
Темрюкський "	50719	44116	87,0	21188	41,8
Тихорецький "	113209	42840	37,8	36867	32,6
Уманський "	41742	35529	85,2	33115	79,4
Усть-Лабінський "	88148	20419	23,2	1396	1,6
Майкопська округа					
м. Майкоп	53033	8096	15,3	497	0,94
Майкопські нафтопромисли	2850	223	7,7	107	3,7
Вірменський р-н	8146	436	5,4	17	0,21
Білоріченський "	61571	25637	42,6	17757	28,8
Дондуковський "	43322	18088	41,9	9199	21,2

Округи, міста, селища міського типу, райони	Усього населення, чоловік	Українців за національністю		Вважають українську мову рідною	
		чоловік	% усього населення	чоловік	% усього населення
Майкопський "	71878	13760	10,1	2252	3,1
Мостовський "	58406	13361	22,9	3808	6,5
Ходженський "	30928	14721	47,6	929	3,0
Чорноморська округа					
м. Новоросійськ	67941	15476	22,8	2033	3,0
сmt Адлер	2215	503	22,9	98	4,5
м. Анапа	13379	4372	32,6	2656	19,8
м. Геленджик	4521	1132	25,2	531	11,8
сmt Червона Поляна	1207	96	2,1	8	0,18
м. Сочі	10433	1466	14,1	309	3,0
м. Туапсе	12022	2047	17,1	318	2,7
сmt Хости	749	160	20,0	116	14,5
Анапський р-н	40596	25058	61,7	13959	34,4
Геленджикський "	12182	6083	49,9	3909	32,0
Кримський "	56949	32747	59,1	20562	37,1
Новоросійський "	6195	2390	38,5	1750	28,2
Сочинський "	40189	6466	16,1	1649	4,1
Туапсинський "	17390	5598	32,2	2689	15,5
Шапсугський "	5469	328	6,0	112	2,0
Донська округа					
м. Єйськ	38083	15874	41,7	138	0,36
Єйський р-н	100563	74615	74,2	41286	41,0
Кущівський "	87590	68232	77,9	29712	33,9
Старо-Мінський "	77718	65885	84,8	64376	82,9
Ставропольська округа					
м. Ставрополь	58640	5235	8,9	498	0,85
Олександрівський р-н	76574	5322	7,0	268	0,35
Благодарненський "	59519	7923	3,3	3114	5,2
Виноделенський "	70919	52712	74,3	61	0,9
Дивенський "	37075	25590	69,0	113	0,3
Курсавський "	73501	59215	80,6	57395	78,1
Медвеженський "	82806	33629	40,6	133	0,16
Московський "	92288	4718	5,1	2906	3,1
Петровський "	106566	43432	40,7	17518	16,4
Ставропольський "	56257	4733	8,4	2598	4,6
Туркменський "	11653	2423	20,7	575	4,9

раїнських літературних організацій: Полтавської - в станиці Полтавській, "Нова Кубань" - у Краснодарі. 1927-1929 рр. у Краснодарі виходить український громадсько-педагогічний журнал "Новим шляхом". 1930 р. у Краснодарі виходить перший випуск журналу Української секції Кубанської асоціації пролетарських письменників (КАПП) "Ленінським шляхом". Того ж року вийшов друком альманах Української секції КАПП "Великий колектив".

У травні 1931 р. Краснодарська українська секція КАПП

видала літературно-художній періодичний альманах "Наступ". 1931 р. у видавництвах Північно-Кавказького краю вийшло 149 назв українських книг та брошур загальним тиражем 968 тис. примірників. За планом 1932 р. передбачалося видати 600 назв тиражем 4800 тис.

1932 р. кафедра української літератури Краснодарського педінституту досліджує творчість українських письменників Північно-Кавказького краю.

З 1934 р. скасовано вивчення української мови в школах і закрито українські газети. Українських діячів, які виявилися під час короткотривалої українізації, репресовано, зокрема професорів і студентів Краснодарського педінституту.

Ставропольщина – історично-географічний край, розташований в центральній частині Передкавказзя, між Кубанню на заході, Терчиною на південному сході, Доном і Калмикією на півночі і північному сході та землями кавказьких верховинців на південному заході¹¹. Зараз це територія Ставропольського краю.

Після 1861 р. почалось інтенсивне заселення Ставропольщини українцями з Катеринославщини та Лівобережної України, з мішаних російсько-українських губерній – Воронізької та Курської. На початку ХХ ст. серед іммігрантів українці становили 49,5 %, росіяни – 36,6 %. За переписом 1897 р. число українців на Ставропольщині становило 319817 осіб, або 36,6 % всього населення. Багато їх проживало в Ново-Григорівському повіті (125135 чоловік, або 50,7 % населення), Медвеженському (105942 та 58,4), Олександрівському (69184 та 29,7), Ставропольському (16941 та 12,8)¹². Серед сільсько-го населення частка українців сягала 39,9 %. Таким чином, Ставропольщина стала мішаною російсько-українською територією.

У 1926 р. найменший відсоток українці становили у південно-західній частині краю (див. табл.), найбільший – у північно-східній, заселеній переважно у другій половині ХІХ ст., коли вони переважали серед іммігрантів.

¹ Рудницький С. Очерк географии Украины // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Пг., 1916. – Т. 2. – С. 374.

² Заставний Ф. Д. Географія України. – Львів, 1990. – С. 14.

³ Олійников О. Козацьке військо Чорноморське // За вільну Україну. – 1991. – 20, 24 вересня.

⁴ Енциклопедія українознавства. – Париж; Нью-Йорк, 1975. – Т. 8. – С. 1211.

⁵ Там же. – С. 1212.

⁶ Заставний Ф. Д. Вказ. праця. – С. 14.

⁷ Енциклопедія українознавства. – С. 1213.

⁸ Русов А. Статистика украинского населения Европейской России // Украинский народ... – С. 412.

⁹ Крикуненко В. Лист до Атлантиди // Дніпро. – 1991. – № 8. – С. 107–122.

¹⁰ Складено за: ЦДАВОВ України. – Ф. 1, оп. 3, спр. 2535. – Арк. 103–104.

¹¹ Наулко В. З приводу однієї публікації // Літ. Україна. – 1991. – 7 лют.

¹² Русов А. Вказ. праця. – С. 24.

Надійшла 3. 03. 92 р.